

**ANTAKYA'DA ORTAÇAĞ'DA MEYDANA GELEN DOĞAL ÂFET ve
SALGIN HASTALIKLARA BİR BAKIŞ**

Yrd. Doç. Dr. Selim KAYA

Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Rahime KIYILI

Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı

Özet

Bu çalışmada, Antakya şehrinde Ortaçağ boyunca meydana gelen doğal âfet ve salgın hastalıklar üzerinde durulmuştur. Kuruluşundan itibaren birçok devletin hâkim olmak istediği Antakya, sık sık istilalara uğramasının yanında depremler, salgın hastalıklar, kıtlık ve sel felaketleri ile de sarsılmıştır. Şehirde yaşayan halk bu durumdan olumsuz olarak etkilenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Antakya, doğal âfet, ortaçağ, salgın hastalık

**CONTAGIOUS DISEASES AND NATURAL DISASTERS THAT
OCCURED IN ANTIOCH IN THE MEDIEVAL AGES**

Abstract

In this study, contagious disease and natural disaster that occurred in Antioch during Medieval Ages was emphasized from the foundation of Antioch which was conquered many times was to be affected by earthquake, contagious disease, famine and flood. People who lived in the city had a bad situation.

Key Words: Antioch, natural disaster, Middle Ages, contagious disease

GİRİŞ

Doğal âfetler insanların müdahalesi dışında gerçekleşen olaylardır. İnsanoğlu tarih boyunca birçok âfete maruz kalmış ve hepsinden de olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Antakya şehrinde de Ortaçağ boyunca birçok doğal âfet ve salgın hastalık yaşanmıştır. Antakya’da yaşanan bu âfetlerin ve salgın hastalıkların ne zaman ve nasıl olduğu, şehirde yaşayanları ne şekilde etkilediği, can ve mal kayıpları konusunda Ortaçağ tarihi kaynaklarında dağınık ve az da olsa bazı bilgilere rastlamak mümkündür. İşte biz bu çalışmamız ile ulaşabildiğimiz kaynaklardaki bilgileri bir araya getirerek Antakya şehrinin sosyal tarihine ışık tutacak ve ortaçağlardaki doğal âfet ve salgın hastalık profilini ortaya koyacak çalışmalara katkıda bulunabilmeyi ümit ediyoruz.

Antakya, Büyük İskender’in kumandanlarından Seleukos tarafından kurulmuş, onun ölümünden sonra da Selevki Devleti’nin başkenti olmuştur. Konumu sebebiyle Roma ve Bizans İmparatorlukları döneminde Önasya’nın ticaret ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. Hıristiyanlık dini için önemli bir merkez olması, düzenlenen festivaller sebebiyle de ticari hayatın canlılık kazanması şehrin nüfusunun giderek artmasına vesile olmuştur. Bu özellikleriyle de bölgeye hâkim olmak isteyen devletlerin dikkatini çeken Antakya, sık sık istilalara uğramış, yakılıp yıkılmıştır. Bu istilalardan başka zaman zaman doğal âfet ve salgın hastalıklara maruz kalmıştır. Şehrin savunması ve halkın güvenliği açısından son derece önemli olan ancak yaşanan depremlerle zarar gören şehir surları da her defasında tamir edilmeye çalışılmıştır.

DOĞAL ÂFETLER

Depremler

Antakya, tarihinde birçok deprem yaşamıştır. Belki de bu sebeple Reşideddin tarafından kaleme alınan ve Zeki Velidi Togan (1982: 32 v.d.) tarafından yayımlanan Oğuz Destanı’nda Türklerin Antakya’ya “Batak (Batık) Şehir” dedikleri yazılıdır.

Antakya’da yaşanan depremlerden biri 526 yılında gerçekleşmiştir. (Sahillioğlu, 1991: III, 56; Bahadır, 2009: 56). Mayıs ayının 29. günü yaşanan bu deprem Antakya’yı yerle bir etmiş binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Antakya Patriği Afronius’da bu depremde ölenler arasındadır. Şehirde festivallerin yapıldığı bir sırada depremin olması ve şehir dışından birçok insanın da festivaller sebebiyle burada bulunması can kayıplarının daha da

artmasına sebep olmuştur. İmparator I. Iustinus (518–527) askeri kariyerini tamamladığı ve çok sevdiği bir şehir olan Antakya'nın yerle bir olduğu haberi üzerine yaşanan bu felaketten dolayı yas ilan ederek halk eğlencelerini iptal etmiştir (Bahadır: 56).

Bu depremin üzerinden iki yıl geçtikten sonra 21 Kasım 528 tarihinde Antakya tarihinin en şiddetli depremini yaşamış ve şehirde bulunan yapıların tamamına yakını yıkılmış, surlar büyük hasar görmüş ve surların yıkılması şehri savunmasız bırakmıştır. Halk bu dönemde Sasanilerin saldırılarından korunmak amacıyla kıyılara yerleşmek zorunda kalmıştır (Bahadır: 57). İki yıl önce yaşanan deprem sırasında hasar gören ve onarıma alınan binalar da bu deprem sırasında yerle bir olmuştur. Deprem Loadicea ve Samandağ'ı da etkilemiştir. Bizans İmparatoru I. Iustinianos (527–565) ve eşi Theodora depremden sonra şehre yardım malzemeleri göndererek halkın ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmışlardır. Bu depremden sonra Antakya'nın nüfusu hızla azalmış, deprem korkusu sebebiyle insanlar bir müddet dağda, çadırlarda yaşamışlardır. Antakya halkı iki yıl önceki depremin meydana getirdiği hasarı düzeltmeye çalışırken, yaralar henüz sarılmamışken 528 depreminin yaşanması ve halkın çoğunluğunun bu depremde hayatını kaybetmesi şehrin nüfusunun azalmasına ayrıca sağ kalanların sağlık koşullarının da kötüleşmesine sebep olmuştur. Bu depremin ardından şehrin yeniden inşası için çok para harcanmıştır. Şehir halkı, deprem ve sonrasında ortaya çıkan salgın hastalıkların nedeni olarak Tanrının gazabının üzerlerinde olduğunu düşünmüş bol bol dua etmişlerdir. Çok sayıda insanın ölümüne neden olan bu deprem felaketinin çabuk unutulması ve Tanrının gazabının teskin edilmesini ümit eden imparator ve imparatoriçe tarafından Antakya'nın ismi "Theupolis" (Tanrının Şehri) olarak değiştirilmiştir (Downey, 1961: 529; Bahadır: 57). Şehrin isminin değişmesine sebep olan bu deprem sonrasında biz şehrin yerinin de değişmiş olabileceğini tahmin ediyoruz.

Antakya'da 551 yılının Haziran ve Temmuz aylarında meydana gelen bir dizi deprem daha yaşanmıştır. Bu deprem şehir surlarının yıkılmasına sebep olmuştur. Şehrin normale dönmesi uzun zaman almış ve bu süre içerisinde şehirde salgın hastalık ortaya çıkmıştır. Halk salgın hastalıkla mücadele ederken 557 yılı içerisinde şehir tekrar bir depremle sarsılır. Bu depremden dolayı Antakya ve Anazarba büyük zarar görmüştür (Downey: 558; Demir, 1996: 54). Aradan altı yıl geçtikten sonra 577 yılı içerisinde Antakya'da bir deprem daha yaşanmıştır. Bu deprem daha çok Daphne (Harbiye'de) hasara sebep olmuştur (Downey: 562; Demir: 54).

İmparator Maurice Tiberius (582-602) döneminde Antakya'da 588 yılının 31 Ekim günü akşam saatlerinde bir deprem daha yaşanmıştır

(Downey: 563). Bu deprem sırasında 60.000 kişi hayatını kaybetmiş, birçok bina yıkılmış ve Büyük Kilise ile aşağı surların üstündeki kulelerin tamamı yıkılmıştır. Ayrıca bu deprem şehirde yangınların da yaşanmasına sebep olmuştur. Deprem sonrasında şehrin onarılması için imparator şehrin onarılması için para yardımı yapmıştır (Demir: 54).

Antakya'da İbnü'l-Esîr'in, (1987: IV, 523-524) 712 yılında, Süryani Mikhail'in (s.66) 713 yılında gerçekleştiğini kaydettiği şiddetli bir şekilde hissedilen ve ağır hasara sebep olan bir deprem daha yaşanmıştır (Arslantaş, 2003: 46). Bu deprem Mart ayı içinde (Arslantaş: 46) yaşanmış ve şehrin tamamına yakınının yıkılması ile sonuçlanmıştır.

848 yılında yaşanan depremde ise Antakya şehrinde 20.000 kişi hayatını kaybetmiştir (Arslantaş: 53-54) Antakya'da 860 yılında yaşanan deprem ise sadece Antakya'da değil civardaki birçok yerde yıkıma sebep olan geniş çaplı bir depremdir (İbnü'l-Esîr, 1987: VII, 77 – 78; İbnü'l-İbrî, 1999: I, 235; Bahadır: 57; Arslantaş: 57-58). Bu deprem sırasında Antakya'da 1500 ev ve şehir surlarının 90'dan fazla burcu yıkılmıştır. Hatta Asi nehrinin yatağı da değişmiştir. Antakya'da yaşayan halkın çoğu bu depremden sonra yakın şehirlere göç etmişlerdir (İbnü'l-İbrî: I, 235; İbn Kesîr, 1995: XI, 11). İslam tarihçilerinden İbnü'l-Esîr (1987: VII, 77-78) deprem sırasında şehirde daha önce işitilmemiş sesler duyulduğunu ve depremin Antakya civarında bulunan çıplak bir dağı da etkilediğini, dağın parçalanarak kayaların denize yuvarlandığını söylemektedir. Bu deprem Suriye bölgesi ile Akdeniz sahili boyunca Anadolu'da da etkili olmuştur.

956 yılı başlarında Ocak ayının başlarında yaşanan deprem Antakya'nın yanı sıra İskenderiye ve Mısır'da da etkili olmuştur (Arslantaş: 43-44). 971 yılında Fatımi ordusu Antakya üzerindeki kuşatmayı kaldırarak Şam'a geri çekildiği sırada Antakya'da tekrar bir deprem felaketi yaşanır. Bu deprem sırasında şehir surlarının büyük bir bölümü hasar görmüştür. Surların tamir edilmesi için 1000 kişiden fazla işçi ve duvar ustası görevlendirilmiştir (el-Antakî, 1990: 145-146; Bahadır: 263). Hiç şüphesiz bu deprem de şehirde can ve mal kayıplarına sebep olmuştur.

1053 yılında yaşanan deprem ile şehir tekrar sarsılmıştır. Deprem Antakya'da büyük hasar meydana getirmiştir. Depremi Ermeni tarihçilerinden Simbat gayet muhtasar bir şekilde birkaç hususa değinerek anlatırken, Mateos deprem hakkında oldukça geniş bilgi vermiştir. Mateos (1987: 98-99) kaydında, 1053 yılında Antakya şehrinde güneşin içinde bir işaret belirdiğini, bu işaretin felaket alameti olduğunu ve bütün Hıristiyanların bundan dolayı korkuya kapıldığını söylemektedir. Mateos kaydının devamında Antakya'daki Bizanslıların patriklerinin emriyle

şehirde yaşayan Süryanilerin İncilini yaktıklarını, İncilin üç defa ateşe atıldığını ve yanmadan ateşten geri çıktığını ancak dördüncü defa ateşe atılan İncilin yandığını ve sevinç içindeki Bizanslıların S. Bedros kilisesine döndüğü zaman şiddetli bir deprem olduğunu kaydetmektedir. Mateos'a (1987: 98–99) göre 1053 yılı içerisinde başka bir günde S. Bedros kilisesinin üzerine gökten yıldırım düşmüş ve kilise tamamen yanmıştır. Kilisenin tavanındaki ışıklı taş da olay sırasında yarılan toprağın içine gömülmüştür. Mateos taşın Büyük Konstantinos tarafından yaptırılarak kiliseye konulduğunu ve değerinin 20.000 altın olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu olay sırasında şehirde Bizanslılara ait 40 kilise de yanmıştır. Ancak Ermeni ve Süryanilerin hiç biri zarar görmemiştir. Yaşanan bu felaketlerden dolayı korkuya kapılan halk toplanıp şehrin içinde yürüyerek dua etmeye başlamıştır. Halk Horom Meydanı'na geldiği sırada büyük bir gürültü duyulmuş ve öğle vakti deprem olmuştur. Bu deprem sırasında toprak yarılmış ve Mateos'a (1987: 98–99) göre on bin kişi, Simbat'a (s. 31) göre bin kişi yarılan toprağa gömülmüştür. Mateos Antakyalıların başına gelen bu felaketin sebebi olarak da şunları söylemiştir: *“Antakya halkı, türlü türlü günahlarından dolayı adil hâkim olan Allah'ın bu cezasına çarptırılmıştır. Gerek Romalı ruhani sınıfının, gerekse Hıristiyanların Antakya şehrinde yaptıkları günahlar ağza alınmaz. Bu günahlarının cezası olarak gerek ateş, gerekse toprağın yarılmasıyla telef edildiler. Onlar hala küstahlıklarında ısrar edip duruyorlar. Onlar, Allah'a tapındıkları halde dinsizlere layık işler yapıyorlardı ve ağza alnamayacak hakaretlerde bulunuyorlardı. İşte Allah, Antakya şehrine günahlarının cezasını vermiştir.”*

Mateos depremin oluş sebebini Antakya'da Süryanilere yapılan haksızlıklara ve İncilin yakılarak yok edilmek istenmesine bağlayarak yaşanan depremi dini yaşantıdaki olumsuzluklar sebebiyle meydana geldiğini söylemektedir. Ermeni tarihçilerinden Vardan Vardapet (1937: 178–179) ise bu depremin tarihini 1072 olarak belirtmiştir. Vardan kaydında bu deprem sırasında şehirde mal ve can kayıpları yaşandığını, S. Bedros Kilisesi'nin yıkıldığını zikretmektedir. Ölenlerin sayısı hakkında net bir bilgi vermemekle birlikte *“Rum patriği 1000 kişi ile yarılmış toprağın içine gömüldüler, çünkü bunlar Ortodoks Asurilerin İncilini yakmışlardı”* diyerek depremin sebebini ve ölenlerin sayısını belirtmektedir. Feda Şamil Arık (1992–1994: XVI, 27, 17–18) Vardan'ın bu deprem ile ilgili kaydını 1053 depreminden ayrı, 1072 yılında yaşanmış bir deprem olarak kabul etmiştir. Ancak Vardan'ın kaydında zikrettiği olay ile Mateos ve Simbat'ın kayıtlarında zikrettikleri olayların benzerliğini göz önüne alarak biz bu kaydın 1053 yılında yaşanmış depremi anlattığını kabul etmekteyiz.

Antakya'da bu depremin ardından 1074 yılı sonları 1075 yılı başlarında başka bir deprem daha yaşanmıştır. Bu depremi yalnızca İslam tarihçilerinden Azimî (Azimî, 1988: 21; Arık, 1992–1994: XVI, 27, 18) kaydetmiştir. Ancak Azimî bu depremin şiddeti ve etkileri hakkında bilgi vermemektedir.

Süryani Mihail (1944: 38) kaydında, 1082 yılında Antakya'da bir deprem yaşandığından bahsetmektedir. Mihail bu depremde Antakya surununun 86 kulesinin yıkıldığını söylemektedir. Azimî'de (1998: 23) 1081–1082 yılı olaylarını kaydederken bu yıl içerisinde Akdeniz sahillerindeki yörelerde etkili olan bir depremin yaşandığından bahsetmektedir. Ancak Azimî depremin Antakya'ya ne şekilde etki ettiğinden bahsetmemiştir.

1091 yılında Antakya tekrar bir depremle sarsılmıştır. Bu deprem İbnü'l-Esîr'e (1987: X, 174) göre 26 Kasım günü, Cenâbî'ye (1994: 4) göre 4 Aralık gecesi, Ermeni tarihçilerinden Simbat'a (s. 47) göre ise Eylül ayı içinde gerçekleşmiştir. İbnü'l-Esîr (1987: X, 174) deprem esnasında Antakya surlarının 90 burcunun yıkıldığını söylerken Cenâbî (1994: 4) ise yıkılan burçların sayısını 70 olarak vermiştir. Deprem şehirde can ve mal kayıplarına da sebep olmuş ve birçok kişi enkaz altında kalmıştır. Simbat (s. 47) depremin birçok yerde şiddetli bir şekilde hissedildiğini, depremde en büyük hasarın Antakya ve Nusaybin'de gerçekleştiğini belirtir. Depremin yaşandığı dönemde Antakya Selçuklu hâkimiyetinde ve Yağısyan tarafından idare edilmektedir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emriyle yıkılan burçlar tamir edilmeye başlanmıştır (İbnü'l-Esîr: X, 174; Cenâbî: 4). Cenâbî (1994: 4) bu tamir sırasında yıkılan surların altında Hıristiyanlara ait çeşitli resimler ve silahlara rastlandığını ve Yağısyan'ın bunların tekrar gömülmesini emrettiğini kaydeder.

1114 yılında merkez üssü Maraş olan bir deprem daha yaşanmıştır (İbnü'l-Esîr: X, 404; Simbat: 51; Mateos: 253–256; İbnü'l-İbrî: II, 354; Demirkent, 1997: 86; Demirkent, 1990: I, 161–162; Runciman, 2008: II, 107; Gökhan, 2008: 146; Arık: XVI, 19). Deprem sadece Maraş'ı değil Antakya, Antep, Adana ve Halep'i de etkilemiştir. Deprem hissedildiği yerlerde oldukça büyük hasara sebebiyet vermiştir (Gökhan: 146).

Bu deprem ile ilgili olarak Ermeni tarihçilerinden Simbat vakayinâmesinde şu bilgileri vermektedir; *"1114 yılında, haç yortusu gününde Allahın hiddetinden dolayı bir zelzele oldu. Yeryüzü geceleyin sarsıldı, derinliklerden korkunç bir gürültü işitildi, deniz altüst oldu, dağlarla tepeler inledi ve birçok şehir yıkıldı. Antakya, Misis, Hisnimansur (Adıyaman), Keysun, Elbistan ve Samsat şehirleri yıkıldı."* (Simbat: 51).

Urfalı Mateos (1987: 253–256) ise bu depremi şu şekilde anlatmaktadır. *“Mareri ayının 12 sine tesadüf eden Pazar günü, Haç yortusunda bir nişane belirdi. Bunun gibi İlahî gazab ne geçmişte ne de bizim zamanımızda görülmüş ve işitilmiş ve ne de kitaplarda okunmuştu. Derin bir uykuya dalmış bulunduğumuz sırada aniden müthiş bir gürültü koptu ve bütün dünya sarsıldı. Yeryüzü şiddetle titredi, kayalar yarıldı ve tepeler çatladı. Dağlarla tepeler şiddetle çınladı. Onlar canlı hayvanlar gibi ses çıkardılar. Dağların sesi kulaklarda bir ordunun çıkardığı gürültüyü andırıyordu. Dehşete kapılan insanlardan figan ve haykırış sesleri yükseliyordu. Bu felaket esnasında herkes kendi hayatından ümidini kesti ve kıyamet gününün geldiğini zannetti. Herkes endişeye kapılmış ve korkudan ölü haline gelmişti. O gece birçok şehir ve bölgeler harap oldu. Harap olan yerlerin tamamı Franklara aitti. Diğer bölgelerde ve Müslümanlara ait yerlerde hiçbir zarar meydana gelmedi... Bu onların günahları yüzünden olmuştur. Çünkü bunların her biri, Allah'ın çizmiş olduğu yolu terk edip yanlış yollara girmiş, mukaddes kitaplarda yazılı olan tembihlerden yüz çevirmiş ve çılginca hareketlerde bulunmuşlardı. Onlar, işledikleri bu günahlar yüzünden telef oldular.”* Görüldüğü gibi Mateos ve Simbat olayı anlatırken sebeplerini dini düşünceleri ile açıklamaktadırlar. İnsanların bu gazaba Tanrıya olan isyanlarından dolayı uğradıklarını ifade etmektedirler.

İbnü'l-Esîr (1987: X, 404) ise 1114 yılı sonları 1115 yılı başları olaylarını kaydederken Antakya'dan bahsetmeden *“Bu sene el-Cezîre, Suriye ve diğer bazı yerlerde şiddetli depremler oldu. Urfa, Harran, Sümeysât, Bâlis ve diğer bazı şehirlerin büyük bir kısmı harap oldu, pek çok kişi enkaz altında kalıp öldü”* şeklinde olayı anlatmaktadır. 1114 depremini anlatan bir diğer kaynak ise İbnü'l-Adîm'dir. Müellif Zübdetü'l-haleb min Târîhi Haleb adlı eserinde bu deprem sırasında Antakya'nın kuzey kapısının burcunun yıkıldığını, birçok evin yıkılarak insanların enkaz altında kalarak can verdiğini söylemektedir (Gökhan: 150). Görüldüğü gibi 1114 depremi hissedildiği birçok yerde büyük yıkıma sebep olmuştur. Ancak 1114 yılında yaşanan bu deprem Antakya şehri dâhil olmak üzere birçok şehri harabeye çevirmiştir. Depremden sonra yıkılan surlar Antakya Haçlı Prinkepsi Roger de Salerne (1112–1119) tarafından süratle tamir ettirilmiştir (Demirkent, 1997: 86).

1138 yılında Suriye ve el-Cezîre bölgesinde yıkıma sebep olan ve 15 gün boyunca aralıklarla süren depremler yaşanmıştır. Bu depremi İslam kaynaklarımızdan İbnü'l-Esîr ve Azîmi kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr (1987: XI, 70-71) kaydında *“Ekim-Kasım 1138'de Suriye, el-Cezîre ve birçok beldede çok sayıda ve korkunç depremler oldu. En şiddetlisi de Suriye'de olmuştu. Deprem bir kaç gece devam etti. Her gece bir kaç defa deprem oluyordu. Pek çok belde, özellikle Halep harabe haline geldi. Depremler çoğalınca halk evlerini terk edip*

çöle çekilirdi. Bir gece 80 defa deprem olduğunu tespit etmişlerdi. Suriye'de 11 Ekim'den 26 Ekim'e kadar devanı etti. Depremle beraber şiddetli bir ses ve gürültü duyuluyordu.” Kayıttan anlaşıldığına göre depremin esas etkilediği yer Halep olmuştur. Halep'in Antakya'ya yakınlığı göz önüne alınırsa bu depremden Antakya'nın da etkilenmiş olması muhtemeldir. Azimî (1998: 63) ise kaydında aynı şekilde depremin Suriye bölgesinde etkili olduğunu ve büyük bir gürültüden sonra meydana geldiğini zikretmektedir. Ancak depremin Antakya'ya ne şekilde etki ettiği kesin olarak bilinmemektedir.

1157 yılında ise Antakya'yı da içine alan Suriye bölgesini uzun süre sarsan birçok deprem meydana gelmiştir (Mateos: 315-316; İbnü'l-Esîr: XI, 185; İbnü'l-İbrî: II, 397; Demirkent, 1997: 120-122; Runciman: II, 292; Küçüksipahioğlu, 2007: 154-155; Arslantaş: 98). Bu depremlerle ilgili Urfalı Mateos (1987: 315-316) şu kaydı düşmüştür “26 Ağustos 1157 tarihinde her tarafta bir zelzele meydana geldi. Halep taraflarında birçok Müslüman şehirleri temelinden yıkıldı. Hıristiyan şehirleri ise Allah tarafından korundu. Yer sarsıntuları ertesine sene başına kadar devam etti. 14 ay zarfında vuku bulan sarsıntuların sayısını tespit etmek mümkün olmadı.” Mateos kaydında depremin Müslüman şehirlerinde daha çok yıkıma sebebiyet verdiğini söylemektedir. Depremin Hıristiyan şehirlerinde yıkıma sebep olmamasını ise buraların Allah tarafından korunmasıyla mümkün olduğunu kaydetmiştir. İbnü'l-İbrî (1999: II, 397) ise depremi “1157 yılında Suriye'de şiddetli zelzeleler oldu ve birçok şehirleri harap etti. Antakya'nın büyük kısmı ve Trablus şehri harap olmuştu” şeklinde kaydetmiştir. Süryani Mihail (s. 182) ise depremin tarihini 1158 yılında düşmekle “Antakya'nın ve Trablus'un büyük bir kısmı zelzeleden yıkıldı” diyerek depremi kaydetmiştir. Bu depremi kaydeden diğer kaynaklar ise İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'dir. Bu iki tarihçi kayıtlarında depremin Suriye bölgesindeki etkisinden bahsederken Antakya şehrinde de yıkıma sebep olduğunu ayrıca belirtmiştir. Bu deprem Antakya'nın yanı sıra Hama, Şeyzer, Kafertâb (Halep yakınlarında bir yer), Hıms, Lâzkiye ve Trablus'ta da yıkıma yol açmıştır (İbnü'l-Esîr: XI, 185; İbn Kesîr: XII, 430).

1170 yılında ise Suriye bölgesi yine ağır bir depreme maruz kalmıştır. Deprem 29 Haziran günü meydana gelmiştir (İbnü'l-Esîr: XI, 286; Simbat, s. 60; Süryani Mikhail, 1924: 211-213; İbnü'l-İbrî: II, 410; Demirkent, 1997: 128; Runciman: II, 325; Özonur, 2008: 24-25; Arslantaş: 105) ve 1157 depreminden daha yıkıcıdır. Antakya'dan Trablus'a kadar olan bölgelerdeki bütün şehirlerde hasar yaşanmıştır. Pek çok insan hayatını kaybetmiş, evler, kiliseler, surlar yıkılmıştır. Süryani Mikhail (s. 211-213) Vakayinâmesinde depremden şu şekilde bahsetmektedir: “1170 yılının 29 Haziran günü saat 3'te şiddetli bir zelzele oldu. Yeryüzü denizde bir sandalmış gibi sallandı.

Antakya'da nehrin kıyısında bulunan sur devrildi. Greklerin büyük kilisesi kâmilen yıkıldı. St. Pierre Kilisesi'nin minberi ile muhtelif yerlerde bulunan kilise ve evler de yıkıldı. Antakya'nun içinde takriben 50 kişi telef oldu. Antakya senyörü olan prens III. Bohemund, saçlarını kestirdi, halkın yaptığı gibi kendisinde harar giydi ve patrikten af diledi. Trablus şehri ile diğer şehirler de Dimaşk (Şam)'ta, Hıms'da, Hama'da da zelzele tahribata sebep oldu.” Yıkımların çoğu sahildeki şehirlerde yaşanmıştır. Bu deprem sırasında Antakya'daki Bizans patriği Athanasios¹ St.Petrus Katedralinde ayin yaparken bina yıkılmış ve patrik enkaz altında kalarak ölmüştür. Depremden sonraki aylarda Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çatışma yaşanmamıştır. Her iki tarafta diğerinden çekindiği için yıkılan binalarını ve kalelerini tamir etmeye çalışmıştır (İbnü'l-Esîr: XI, 286; Demirkent, 1997: 128; Runciman: II, 325).

Muhtemelen Antakya'yı da etkileyen başka bir deprem 1201 yılında yaşanmıştır. Bu depremi İbnü'l-Esîr (1987: XII, 143-144) şu şekilde kaydetmektedir “*Bu sene el-Cezire, Suriye, ve diğer yerlerde deprem oldu. Suriye bölgesine çok zarar verdi. Dimaşk (Şam), Hama ve Hıms'daki pek çok evi tahrip etti. Suriye sahilinde de etkili oldu. Deprem Anadolu'yu da etkilemişti.*” Bu kadar geniş bir alanda etkili olan depremin Antakya'da da hasara sebep olmaması imkânsızdır. Ancak bu hasarın boyutları tam olarak bilinmemektedir.

Antakya 1203 yılında tekrar bir depremle sarsılır. İbnü'l-Esîr (1987: XII, 164) depremi “*Suriye, el-Cezire, Anadolu ve Kıbrıs'ta büyük bir deprem oldu. Diğer bölgeler de depremden etkilendi. Deprem özellikle Suriye'deki pek çok şehirde etkili oldu*” şeklinde kaydetmiştir. Hetum (s. 7) ise depremi “*1203 yılında, ikici defa bir zelzele vuku buldu. Sahilde birçok şehir yıkılıp harap oldu.*” diyerek kaydetmektedir. Ancak E.D. Dulaurier bu kısma düşmüş olduğu notta bu depremin İbnü'l-Esîr'in 1201 yılı olaylarında bahsettiği deprem ile aynı olduğunu söylemektedir (Hetum: 7, n. 188). İbnü'l-Esîr hem 1201 yılı olaylarında hem de 1203 yılı olaylarında yaşanmış olan ve yine aynı bölgeleri etkileyen bir depremin kaydını düşmüştür. Dulaurier'in bu bilgiyi neye dayanarak düşüğü bilinmemektedir.

1302 yılında Ağustos ayı içerisinde Antakya'da bir deprem daha yaşanmıştır (1939: 944; Arslantaş: 119-120). Bu deprem Antakya'nın yanında Adana ve çevresinde de etkili olan büyük bir depremdir. Markizî

¹ Antakya Haçlı Prinkepsi III. Bohemund'un (1161-1201) Halep hâkimi Nureddin Zengî'ye karşı Bizans İmparatorundan yardım istemek için İstanbul'a gidişinin dönüşünde İstanbul'dan getirdiği patriktir. Onun gelişyle 5 yıl süreyle Antakya kilisesi İstanbul kilisesine bağlı kalmıştır. Patrik ölünce bu hâkimiyet sona ermiş ve III. Bohemund eski patrik Aimery'yi tekrardan kilisenin başına getirmiştir. Bkz: Runciman, (2008) II, 325; Süryani Mihail, (1924).199; Özönur, (2008). 24-25.

(1939: 944) depremin 30 gün devam ettiğini belirtmektedir. Ancak depremin Antakya şehrinde meydana getirdiği hasar hakkında bir bilgi vermemektedir.

Sel Felaketleri

Antakya şehri Asi nehri etrafında kurulmuş bir şehirdir. Şehir kurulumu itibariyle yağın yağmurların fazlalığından etkilenebilecek bir konuma sahiptir. Nitekim Süryani Mikhail'in kaydına göre 1178 yılının Mayıs ayı içerisinde Antakya'da çok fazla yağmur yağmış ve yağın yağmurların şiddetinden dolayı şehirde sel felaketi yaşanmıştır. Süryani Mikhail (1924: 255–256) kaydında olayı şu şekilde anlatmaktadır: *"1178'inci yılın Mayıs ayında Antakya'da bulunduğum sırada şiddetli bir yağmur yağdı. Şehrin içinde hâsıl olan seller ev ve diğer binaları sürükledi. Birçok insan ve hayvan boğuldu. Seller şehrin kapılarının önünde o kadar birikti ki, kapılar dar geldi ve surun yüksekliğine kadar çıktı. Halk şehirde zuhur eden bu felaketten dolayı büyük korku içine düştü."* Aynı kaydın devamında yine Antakya'da 1179 yılının Mart ayı içerisinde yaşanan bir yangından bahsetmiştir. Süryani Mikhail olayı *"Ertesi sene tekrar Antakya'da bulunduğumuz vakit, ilkbahar kadar yumuşak bir kış oldu. Mart ayı içerisinde şehirde yangın çıktı ve St. Petrus Kilisesi'nin civarında bulunan birçok ev ve diğer binalar kül oldu. Allah insanları korudu ve kimse yaralanmadı."* diyerek zikretmiştir.

Kuraklık ve Kıtılıklar

Asi nehri etrafında kurulmuş bir şehir olan Antakya'da Ortaçağ'da sulama kanalları ile muhteşem bahçelerin olduğu bilinmektedir. Ancak dönem dönem yaşanan kuraklıklara bağlı olarak zaman zaman şehirde kıtlık baş göstermiştir. Bu kıtlıkların arkasından ise salgın hastalıkların ortaya çıktığı görülmektedir.

362 yılında Antakya'da bir kıtlık yaşanmıştır. Bu sırada Bizans imparatoru Iulianos (361-363) Sasanilerle yapılacak olan savaşın hazırlıkları için Antakya'da bulunuyordu. Bu kıtlık zamanında şehirde fiyatlar birden yükselmiştir. İmparator Iulianus'un kıtlığı sona erdirmek amacıyla başka şehirlerden hububat getirmesine rağmen şehirdeki durum düzelmemiştir. Bunun üzerine imparator kıtlığın sebebinin şehirde ekonomiyi elinde bulunduran senatörlerden kaynaklandığını düşünerek bu senatörleri hapse attırması ve ekonomiyi kontrol altına almıştır (Bahadır: 340). Böylelikle şehirdeki kıtlık da sona ermiştir.

588 yılında yaşanan depremin ardından şehirde kıtlık baş göstermiştir. Şehirde ekmek sıkıntısından altmış bin insan hayatını kaybetmiştir (Downey: 568).

Antakya'da 726 yılında yağmurun az yağmasından dolayı su kaynakları kurudu ve nehir suları alçalmıştı. Halife Hişam b. Abdülmelik şehrin su ihtiyacını karşılamak için sulama kanalları yaptırdı ve bu sayede tarım alanları sulandı. Böylece insanlar hububat ve sebze kıtlığından da kurtulmuştu (Bahadır: 127).

Ermeni kaynaklarından Simbat (s. 45) 1079 yılı sonları 1080 yılı başlarında her yerde şiddetli bir açlığın hüküm sürdüğünü söylemektedir. Kaydında *“Urfa'dan Antakya muntkasına kadar ve Kilikya ülkesinden başka hiçbir yerde yiyecek bulmak kabil olmuyordu insanlar diğer bütün eyaletlerden oraya geliyorlardı ve buraların kalabalığı çekirge yığını andıran bir kesâfete varmıştı. Asil erkek ve kadınlar fakir düşmüş olup dileniyorlar ve şiddetli açlığın tesiriyle ölüyorlardı. Yeryüzü cesetlerle kaplanmıştı. Bu kadar çok naşı defnetmeye imkân olmuyordu. İnsanlar dağlarda da ölüyorlar ve yurtcu hayvanlara ve kuşlara yem oluyorlardı günahlarımızın cezası olarak meydana gelen şark memleketinin mahvı meselesi işte böyle başlamıştır”* diyerek yaşanan kıtlığın boyutları hakkında bilgi vermektedir. Görüldüğü gibi Antakya'da kıtlık yaşanmamıştır. Ancak yakın bölgelerde yaşanan kıtlık bu şehri de etkilemiş ve insanlar şehre akın etmişler, bunun sonucunda şehir halkının elindeki stoklarda tükenmiştir.

1098 yılı Haziran ayı içerisinde, Antakya'nın Haçlılar tarafından kuşatılması sırasında Haçlı ordusunda açlık tehlikesi baş göstermiştir. Bu açlık giderek artmış ve öyle bir hal almıştır ki Haçlı askerleri, ölmüş Müslüman askerlerin naaşlarını gömülü oldukları yerden çıkarıp yemeye başlamışlardır. Bunun arkasından Haçlı ordusunda hastalıklar ve ölümler yaşanmaya başlamıştır. Ayrıca Haçlıların şehri ele geçirmesinden sonra da hem kıtlık hem de salgın hastalık devam etmiştir (Mateos: 190; Runciman: I, 194; Demirkent, 1997: 46; Küçüksipahioğlu: 42).

Antakya'da 1178 yılında kuraklık yaşanmıştır. Haçlı hâkimiyetinin devam ettiği sırada III. Bohemund (1161-1201) döneminde meydana gelen kuraklık halkın durumunun kötüleşmesine sebep olmuştur. Bu olayı Süryani Mikhail (1924: 252) şu şekilde zikretmiştir: *“Allah günahlarımızdan dolayı, bir ceza olarak toprağı yağmursuz bıraktı. Mahsul kurudu, Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da açlık zuhur etti. Buğday kilesi beş dinara satılıyordu. Dımişk'la civar yerlerde buğday ve diğer hububatı bulmak kabil olmuyordu. Birçok insan açlıktan öldü ve birçokları da uzak memleketlere gittiler. Bundan dolayı her yerde gerek Müslümanlar, gerekse Hıristiyanlar duaya sığındılar.*

Bunların birçoğu merhamet edip, malik buldukları buğday ve diğer yiyeceklerini, fakirlere dağıttılar. Böylece, Frank Patriği Amaury, Antakya'da ve diğer bütün yerlerde büyük miktar buğday ve diğer hububat dağıttı. Nihayet Allah merhamet etti ve göğün bütün şelaleleri açıldı. Toprak susuzluktan kurtuldu. Hava ve insanların yüreği ferahlandı ve her yerde mahsul bereketli oldu". Süryani Mikhail yaşanan kuraklığın sebebinin Allahın günahlarından dolayı insanlara verdiği ceza olduğunu söyleyerek olayı dini duygularıyla açıklamıştır.

1191 yılında Antakya şehrinde kıtlık baş göstermiştir. Süryani kaynaklardan İbnü'l-İbrî yaşanan bu kıtlık ile ilgili şu bilgileri vermiştir: *"Bir gün Araplar Franklara ait bir takım eşyaya karşı hücum ettiler. Bu hareket İngiltere kralını kızdırdı. O da büyük bir kuvvetle Arapları takip etti. Araplar dağıldılar ve içlerinden birçokları kaçtılar. Selahaddin ile birlikte seçme Araplardan yalnız 17 kişi ile trampet çalanlar ve bayrak taşıyanlar kalmışlardı. Franklar Arapların kaçışını bir hile sanarak uzakta durmamış olsalardı Selaheddin'i de ele geçirirler ve böylece Arapların temel direği yıkılmış olurdu. Selaheddin bu sıralarda mimarlar ve atlılar göndererek Bagras kalesindeki levazımın boşaltılmasını ve kalenin tahrip edilmesini istedi. Bunlar Bagras'a gidip kalenin bir kısmını tahrip ettikten sonra Kilikya hâkimi Leon'un kendilerini ele geçirmek üzere olduğunu haber aldılar ve burasını bırakıp kaçtılar. Antakyalılar bu kaçıştan haber alarak Bagras'a geldiler ve kalenin içinde 12.000 ölçek (makuke) buğday buldular, bunları Antakya'ya götürdüler. Bu buğday son derece kuvvetli bir kıtlık sırasına tesadüf ettiği için işlerine çok yaradı"* (İbnü'l-İbrî: II, 457-458).

SALGIN HASTALIKLAR

Antakya, ticaret yollarının güzergâhı üzerinde olması, farklı dinlere mensup insanlar için büyük öneme sahip olması ve kültürel bir merkez olması sebebiyle farklı bölgelerden insanların ziyaret ettiği, farklı devletlerin elde etmek için savaştıkları ve istilalarına maruz kalan bir şehirdir. Bu nedenlerle şehre yakın bölgelerde yaşanan salgın hastalıkların Antakya'ya kısa sürede etki etmesi muhtemeldir. Şehir halkı bazı dönemler sellerle, bazı dönemler kuraklıkla ve salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Özellikle St. Pierre'in sağ tarafında bulunan ve Charnion denilen kabartma heykel, şehri veba salgınına karşı korumak amacıyla yapılmış bir tilsimdir (Sahillioğlu: 229).

526 ve 528 yıllarında yaşanan şiddetli depremlerin üzerinden çok fazla zaman geçmeden şehirde baş gösteren veba salgını halkın büyük kısmının ölümüne sebep olmuştur. Bu depremlerin sonrasında halk daha güvenli

olarak düşündüğü sahil bölgesinde yaşamaya başlamıştır. Bu gelişme halkın durumunun daha da kötüleşmesine sebep olmuş, evlerinden ve şehirlerinden uzak olan insanlar bu defa da salgın hastalıklar ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Arka arkaya yaşanan felaketler ile şehir halkı Allahın gazabının üzerlerinde olduğunu düşünerek kurtuluşu Allah'a yalvarmakta bulmuşlardır. 540 yılındaki Sasani akınlarının yıkıcı etkisini düzeltmek için faaliyetler devam ederken önce Mısır'da ortaya çıkan ve 542 yılında Antakya'ya ulaşan veba salgını şehirdeki her dört beş kişiden birinin ölümüne sebep olmuştur. Ölü sayısının çokluğundan dolayı insanlar ölüleri gömemiyorlar ve denize atıyorlardı (Downey: 529; Bahadır: 58).

551 yılında yaşanan depremin ardından şehirde yaşayan halkın sağlık koşulları kötüleşmiş ve depremden sonraki birkaç yıl şehirde salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Halkın salgın hastalıkla mücadele ettiği sırada aynı yıl içerisinde bir depremin daha yaşanması şehirde hastalığın yayılmasını arttırmıştır. Bu salgın 560 yılına kadar devam etmiştir. Antakya'da yaşanan salgın hastalık Kilikya'ya (Çukurova bölgesi) kadar olan bölgede etkili olmuştur (Downey: 558).

Bizans İmparatoru II. Nikephoros Phokas (963-969) döneminde, 969 yılında İmparatorun Antakya ve Halep bölgesini ele geçirmek üzere düzenlediği bir seferde, Antakya'yı kuşattığı sırada ordusunda bir veba salgını baş göstermiştir (İbnü'l-İbrî: I, 264; Arık, 1990-1191: XV, 40; Gökhan, 2008: 48;).² Bu salgının Antakya şehrinde de etkili olduğu kesin görülmektedir. Ancak ne şekilde etki ettiği bilinmemektedir.

1098 yılında Haçlıların Antakya'yı kuşatmaları sırasında yaşanan kıtlık sonucunda Haçlı ordusunda salgın hastalıklar baş göstermiştir. Urfalı Mateos'a (1987: 190) göre ordunun 1/5'i bu hastalıklar sonucunda ölmüştür. Haçlıların şehri ele geçirmesinden sonra Temmuz ayı içerisinde şehirde kıtlık ve şiddetli bir salgın hastalık ortaya çıkmıştır. Bu salgın sırasında Haçlı ileri gelenlerinden ve Papanın temsilcisi sıfatıyla Haçlılar arasında saygı kazanmış olan Le Puy Piskoposu Adhemar'da hayatını kaybetmiştir (Runciman: I, 194; Demirkent, 1997: 46; Küçüksipahioğlu: 42). Bu hastalığın ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ancak hastalığın ortaya çıkma sebeplerinden biri şehrin uzun süre kuşatmalar, istilalar ve savaşlar sırasında sağlık koşullarının kötüleşmesidir. Diğer ve en önemli sebep ise şehrin Hıristiyanlar tarafından zaptından sonra halkın tamamının Haçlılar

² İbn KEsîr ise 969 yılının ekim ayında insanlarda "maşiri" denen bir hastalığın görüldüğünden ve bu hastalıktan birçok insanın öldüğünden bahsetmektedir. Ancak kaydında hastalığın etkili olduğu bölgelerden bahsetmemiştir. Bkz. İbn KEsîr, (1987). XI, 451.

Selim Kaya, Rahime Kıyılı

tarafından öldürülmesi, ölümlerin gömülemeyecek kadar çok olması ve yaz sıcağında bu cesetlerin açıkta kalmasıdır.

SONUÇ

Ortaçağ'da Antakya güçlü surlarla çevrili, içerisinde güzel bağların, bahçelerin bulunduğu ve halkının refah içerisinde yaşadığı bir şehir olmuştur. Ancak halkın refah seviyesi kimi zamanlarda kesintiye uğramıştır. Bunda en önemli etken şehrin sık sık istilalara uğramasıdır. Kuruluşundan itibaren bulunduğu coğrafyada dikkat çeken şehir kısa zamanda önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu sebeple birçok devletin sahip olmak istediği bir şehir olmuştur. Diğer bir etken ise doğal âfetlerdir. Yaşanan âfetler sonucunda şehirde kitlesel ölümler gerçekleşmiştir. Bu durum şehrin demografik, ekonomik, siyasi ve askeri gelişimini olumsuz etkilemiştir. Yaşanan depremlerle her seferinde şehirdeki binalar, köprüler, surlar ve altyapı zarar görmüştür. Devlet ise bu hasarı gidermek için ekonomik kayıplara uğramıştır. Surların hasar görmesi, şehrin savunmasız kalmasına sebep olmuş ve şehir istilalara açık hale gelmiştir. Âfetler sonucunda yaşanan insan kayıpları şehrin demografik yapısının değişmesine sebep olmuş, şehirden göçler yaşanmıştır. Şehirde kalan insanlar da hem maddi hem de manevi yönden çöküş yaşamışlardır. Antakya sadece şehirde yaşanan âfetlerden etkilenmemiş yakın çevresinde yaşanan bir kıtlık veya salgın hastalık da şehrin bu olaydan olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur.

Yaşanan âfetlerin meydana gelmesiyle ilgili o dönem tarihçileri dini inançların etkisi altında kalarak olayları zikretmişlerdir. Meydana gelen birçok âfeti ise doğal nedenlere değil dini nedenlere bağlamış olmaları bunun en büyük göstergesidir. Bu tarihçiler âfetleri, insanların işledikleri günahlardan dolayı Allahın kendilere vermiş olduğu ceza olarak görmüşlerdir.

KAYNAKÇA

el-Antâkî, Yahya Bin Said. (1990). *Tarihû-l Antakî*, (nşr. Tedmûrî), Lübnan.

Arık, F. Ş. (1992-1994). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Meydana Gelen Depremler", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 27, s. 13-32.

Arık, F. Ş. (1990-1991). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XV, S. 26, s. 27-57.

Arslantaş, N. (2003). *İslam Dünyasında Depremler ve Algılanış Biçimleri*,

Azimî, (1998). *Vekâyinâme*, (nşr. ve trc. Ali Sevim), *Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538: M. 1038/39-1143/44)*, Ankara: TTK Yayınları.

Bahadır, G. (2009). *M.S. 636-1100 Arası Antakya*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bakır, A. (2008). "Yakut el-Hamevi'nin 'Mu'cemu'l-Büldan' Adlı Eserine Göre Antakya", *Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Antakya.

Kesik, M. (1994). "*Cenâbi Mustafa Efendi'nin el-Aylemü'z-zâhir fi ahvâli'l-evalil ve'l-evâhir adlı eserinin Anadolu Selçukluları ile ilgili kısmının tenkitli metin neşri*", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demir, A. (1996). *Çağlar İçinde Antakya*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Yayını.

Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*, İstanbul: Dünya Yayınevi.

Demirkent, I. (1990). *Urfa Haçlı Kontluğu, C. I-II*, Ankara: TTK Yayınları.

Downey, G. (1961). *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest*, New Jersey. Princeton University Pres.

Gökhan, İ. (2008). "Ortaçağ Kaynaklarına Göre 1114 Maraş Depremi", *İlkçağdan Dulkadirli'lere Kadar Maraş*, Maraş: Ukde yayınları.

Gökhan, İ. (2008). *Fatımîler Devleti Toplumsal Karışıklıklar, İktisadî Buhranlar ve Salgın Hastalıklar (969 - 1171)*, Ankara: Gün Yayınları.

Hetum, *Vekâyinâme*, (Türkçe trc. H. Andreasyan), Ankara: TTK Basılmamış Tercüme Eserler, nr. 69.

İbnü'l-Adîm, (1997). *Zübtetü'l-haleb min Tarihi Haleb*, (nşr. S. Zekkar), Darü'l-Küttabü'l-Arabiye, Kahire-Şam.

Selim Kaya, Rahime Kıyılı

İbnü'l-Esîr, (1987). *el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, C. IX-XII, İstanbul: Bahar Yayınları.

İbnü'l-İbrî Ebü'l-Ferec (Bar Hebraeus), (1987, 1999) *Vekâyinâme*, (Türkçe trc. Ö. Rıza Doğrul), *Abu'l Farac Tarihi*, C. I-II, Ankara: TTK Yayınları.

İbn KEsîr, (1995). *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. I-XIV, (Türkçe trc. Mehmet Keskin), *Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Küçüksipahioğlu, B.(2007).*Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi (1109-1187)*, (1.Baskı) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Markizî, Ahmet b. Ali. (1939). *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, Kahire.

Mesudî, (2004). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, İstanbul: Selenge Yayınları.

Ostrogorsky, G.(1999). *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçe trc. F. Işıltan), (5. Baskı) Ankara: TTK Yayınları.

Özonur, Ş. (2008). *Antakya Haçlı Prinkepliği'nin Sonu*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Türkçe trc. F. Işıltan), C.I-II, (3.Baskı), Ankara: TTK Yayınları.

Sahillioğlu, H. "Antakya", *TDVİA*, C.III, İstanbul.

Simbat. *Vekâyinâme*, (951-1334), (Türkçeye trc. Hırant D. Andreasyan), Ankara: TTK Basılmamış Tercüme Eserler, nr. 68.

Süryani Mikhail. (1924). *Vekâyinâme*, (nşr. J.B. Chabot), *Cronique de Michel le Syrien*, Paris (Türkçe trc. H. D. Andreasyan) Süryani Mikhail, (1944). *Vekâyinâme*, (1042-1193, 1195-1229), Ankara: TTK Basılmamış tercüme kısmı.

Togan, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlîli*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Urfalı Mateos. (2000) *Vekâyinâme*, (Türkçe trc. Hırant D. Andreasyan, notlar: E. Dulaurer, M.H. Yinanç), *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (3. Baskı), Ankara: TTK Yayınları.

Urfalı Vahram. *Vekâyinâme, Kilikya Kralları Tarihi*, (Türkçe trc. H. Andreasyan), Ankara: TTK Basılmamış tercüme kısmı.

Vardan (müverrih) Vardapet. (1937). "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", (Türkçe trc. Hırant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, C. I-II, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.